

A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSE

ADALÉKOK A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

(5. közlemény)

IV. FEJEZET

*A magyar katonai nyelv körüli fáradozások a reformkorban.
A Tudós Társaság katona tagjainak munkássága.*

Az elmúlt évszázadok (XVI-tól XIX-ig) alatt, — mint értekezésem eddig megjelent fejezeteiben vázoltam, a katonai magyar nyelv megteremtésének és fejlesztésének szükségessége a csapatok köréből indult el. Gondolkodó magyar csapattisztek tartották elkerülhetetlenül szükségesnek, hogy a császári seregben szolgáló magyar katonáiknak magyar nyelven magyarázzák meg a szolgálati és gyakorlati szabályok rendelkezéseit és az idegen nyelvű vezényszavakat. Így születtek meg a különböző időkben egymástól függetlenül, minden rendszer nélkül magyar szabályzatok, eleinte csak a német nyelvű szabályzatok fordításai. A Zrínyi Miklóstól alkotott kitűnő magyar katonai nyelv hamar feledésbe merült. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt megjelenhettek ugyan teljes magyar szabályzatok. Ezek sem voltak hosszú életűek, de már megadták az alapot ahhoz, hogy a Mária Terézia uralkodása alatti magyar csapattestekben a magyar katonai nyelvhasználat — legalább is az ezredek belső életében —, mindig nagyobb szóhoz juthasson. Nagyot lendült ez a kérdés a francia forradalom utáni években és a Napoleoni háborúk alatt, amikor a hadbaszólított magyar nemesi felkelés gyalogos és lovascsapatai számára már központilag szerkesztett, jó magyar nyelvű szabályzatok készültek s a meginduló magyar hírlapirodalomban Kazinczy nyelvújítási eredményeinek figyelembevételével írt harcjelentések, leírások tág teret adtak a magyar katonai nyelv továbbfejlesztésének. És ekkor jelent meg a legelső két komoly magyar hadtudományi munka Székér Joachim és Jakkó László buzgalmából. A katonai nyelv kérdése ekkor már szinte nemzeti ügygé vált s a csapatok soraiból átkerült a társadalom és a tudományos világ érdeklődési körébe. Most már nem kellett német szabályzatokat magyarra fordítani. Gondolkodó katonáink a XIX. század első felében azonban ráeszméltek arra, hogy

a katonai nyelv magyarosításához elkerülhetetlenül szükséges az idegen nyelvű katonai műszavak helyes átültetése magyar nyelvre. Erre kellett tehát most a legnagyobb súlyt vetni. A folyamatos katonai leírások, folyóirati közlemények nyelve már amúgy is együtt haladt a nemzet nyelvének megfelelő újításával, csak a katonai műszavak helyes magyar kifejezésének problémáját kellett még megoldani. Ezzel a kérdéssel annál is inkább foglalkozni kellett, mert ebben az időszakban, a napóleoni háborúk és az 1848-as szabadságharc közti évtizedekben volt a katonai műszaki tudomány, azaz a várépítés, de még inkább a tüzérség és egyéb, műszaki természetű szolgálati tevékenység nagy fejlődése. Ezekben a szolgálati ágakban most már mindig több és több magyar tiszt dolgozott s így különösen érezhette a katonai műszavak magyar megfelelő kifejezésének hiányát.¹

A Széchenyi alapította Tudományos Akadémia, amit akkor Tudós Társaságnak neveztek, a társadalmi élet minden vonatkozásában már tudományos síkon foglalkozott a magyar nyelv pallérozásának, tisztításának kérdésével. Az akkori monarchiabeli tisztikar magyar tagjainak magas, tudományos műveltségére jellemző, hogy a Tudós Társaság tagjainak sorában ekkor a reformkor idejében már több magyar katonatiszt volt. Így tehát meg volt a lehetősége annak, hogy ezek a szakemberek, a Tudós Társaság támogatásával és szándékainak megfelelően, vegyék kezükbe a katonai műszavak magyarításának dolgát. A Tudós Társaság akkori tagozódásában a katonai, tehát hadtudományi kérdések megoldására még nem volt a Társaság kebelében külön hadtudományi osztály, vagy bizottság. Ezzel a kérdéssel tehát a Társaság katonai tagjainak egyénileg kellett foglalkozni.

A Tudós Társaság megalakulása után már a legelső üléseken felmerült egy magyar általános szótár összeállításának szükségessége. Ezt olvassuk az 1834-ben kiadott Matematikai Műszótár „Előbeszéd”-ében.²

„Mindjárt az első nagygyűlés gondoskodott Februáriusban 1831-ben a magyar nagy szótár összeállításához tartozó előkészületekről. A tudományos szavak egybegyűjtésére nézve végeztetett akkor, osztályonként minden, eddig megjelent tudományos magyar munka czimeinek feljegyzése, azoknak, a mennyiben csak megkaphatók, a tagok között kiosztása és belőlük, így, vagy amúgy — kitett magyar műszók kiszedése.”

A terv végrehajtása csak lassan haladt előre. Az 1831. június 13-án összeült kisülés foglalkozott ezután már határozottabb alakban a szótár megszerkesztésének részletkérdéseivel. Az ülés jegyzőkönyvének 6. pontja meghatározza, hogy... „Gyűjtse össze a 6. osztály tudománybéli mű-

¹ E korszak katonai nyelvére vonatkozóan kitűnő adatokat találunk két, nemrég megjelent értékes munkában. Az egyik: Gáldi László: A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorszakban. Budapest 1957. 448—451. old. A másik, amelyik a katonai műszavak nyelvészeti meghatározásával, azoknak bőséges ismertetésével foglalkozik. Terestyéni Ferenc: Az állami élet fejlődéséről írt tanulmányának III. fejezete: A katonai nyelv fejlődése, a Paizs Dezső szerkesztésében megjelent: Nyelvünk a reformkorban c. munka 129. old.-tól kezdve. Budapest 1955.

² Matematikai Műszótár. Közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság Budán. A magyar Királyi Egyetem betűivel. 1834.

Egy példánya a Tud. Akad. kéziratárában 521.117. sz. alatt.

szavait. Minden tag közölje a helyes, eddig is ismert magyar műszavakat s az idegenekre tegyen javaslatot... Különösen a természeti és matematikai tudományos osztálya találjon abban módot, hogy a kézi mesterségek, a bányásszág, hajósság, földművelés eszközei s szerei elnevezését maguktól, azok gyakorlótól vegye által." ... Ebbe be kell vonni az ország nem „tudós” tagjait is...” helyesebbnek is találván a Társaság azt, hogy a szükséges új műszavakat ne látszassék ő a nemzetre makacsul, önkénnyel tolni akarni, hanem azokat a műveltségben gyarapadó magyar, mind nyelve természeté, mind a világos értelem megkívánása útján fogadhassa új kincsekül szavai közé”.³

Ezen az ülésen gróf Teleki József a Tudós Társaság akkori elnöke, mint nevezték „előülője” elnökölt. Jelen volt gróf Széchenyi István, mint „alelülő”. A jegyzőkönyvet Döbrentei Gábor szerkesztette, mint a Társaság „titoknok”.⁴

A munka most már határozott irányban megindult. A Társaság katonai tagjai, élükön a fáradhatatlan buzgalmű, lelkes Kiss Károlyval, a nagyváradi 37. gyalogezred főhadnagyával, megkezdték a katonai műszavak gyűjtését és lefordítását.

Kiss Károly a következő évben ismét sürgette és javasolta, hogy a szerkesztésbe műszaki s egyéb szakembereket is vonjanak be. Ezek alatt valószínűleg katonai szakembereket értett. Javaslatainak meg volt az eredménye.⁵

A Tudós Társaság akkor 6 szakosztály keretében működött. Nyelvtudományi, philosophiai, történettudományi, matematikai, törvénytudományi és természettudományi szakosztályai voltak.⁶

Az említett Zettudományi Szótár előbeszédében felsorolja a számbavehető tudományos munkákat, amelyek anyagát fel lehet használni a szótár összeállításánál. 33 címet sorol fel, katonai írás nincs közöttük. Hogy a hadtudomány műszavai hová sorolandók, a felett sokat töprengtek. De helyet kellett adni ezeknek, mert Kiss Károly és Akadémiai katonatiszt tagtársai, Szontagh Gusztáv, gránátos százados, már akkor ismert filozófus és Baricz György műszaki őrnagy, már gyűjtötték és fordították az idegen katonai műszavakat. Az a nézet alakult ki, hogy a katonai szakma leginkább a matematikai tárgykörhöz áll legközelebb, várépítési, tüzérségi és műszaki vonatkozásai miatt. Így tehát úgy döntöttek, hogy ezek, a 6 osztály anyagában a matematikai osztály munkájához csatolandók. Az Előbeszéd erről így ír: ... „A katonai sorozredeknél divatozó német és francia elnevezéseket magyarra téve Kiss Károly és Szontagh Gusztáv levelező tagok küldötték be: a várerődi-

³ Kisgyűlési jegyzőkönyvek. Akadémiai Kézirattár. 1931. jún. 13-i jkv.

⁴ *Teleki József* (1790—1855). Részt vett az Akadémia megszervezésében, majd Erdély kormányzója volt. A szabadságharc után visszavonult és életét történeti tanulmányainak szentelte. Legnevezetesebb eredménye a Hunyadiak koráról írt műve.

Döbrentei Gábor (1783—1851). Korának nevezetes írója, az Akadémia főtükára. Mint költő Kazinczy köréhez tartozott. Értékeseik nyelvtudományi munkái.

⁵ Kiss K. levele a Társasághoz. 1832. jún. 10. Mind ez a levél, mindpedig a következőkben még megemlítendő levelei az Akadémia kéziratárában található Kiss Károly leveleinek gyűjteményében.

⁶ Berzeviczy Albert megnyitó beszéde az Akadémia 100 éves alapításának jubileumi ülésén 1926-ban. A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. Akad. kiadás 1926., 2 kötetben. I. kötet, 6. oldal.

téséit Baricz György és Kiss Károly levelező tagok. A matematikai körhöz szorosabban tartozókat ezekből Bitnitz szerkesztésébe, Győri Sándor rendes tag rakta bé, a felmaradtak pedig ide toldalákul csatoltatnak”.⁷

Az Akadémia Kézirattárában megtaláltam a Kiss és Szontaghtól készített jegyzéket.⁸

A 28. nagy folio oldalból álló kézirat feltünteteti idegen írással a német és francia műszavakat, mellettük váltakozva fekete és piros tintával a választott magyar kifejezéseket. A Kiss Károly aláírásával ellátott kézirat címe: A hadi szótárhoz.

Mivel az említett 6 szakosztály közül legelsőnek a matematikai osztály készült el a műszótár összeállításával, azt függetlenül a többitől kiadták, az Előbeszéd utolsó mondata szerint az 1833 novemberben tartott nagy gyűlés határozata értelmében Pesten 1834. április 21-én.

A nyolcadrét, 110 oldalból álló könyvecske a Matematikai Műszótár beosztása: Az első 97 oldal az általános műszavakat hozza beolvastva az idevágó katonai kifejezéseket. Azután következik a Toldalék. Hadiműszavak, I. fejezet. A katonai fegyver minden részei Kiss Károlytól. II. fejezet 100–110. oldalakon: Általános katonai műszavak, kifejezések. Szontagh Gusztávtól.

Kiss Károly nagy szorgalommal és kedvvel látott munkájához. Bizonyítja ezt többek közt a Tudós Társasághoz 1831-ben intézett jelentése: Kelt Nagyváradon 1831 okt. 10. én

„Tekintetes Titoknok Úr!

A m. t. társaság Julius 9-k kölv felszólítására nem vagyok ugyan idegen az előmben kitűzött katonai osztályban a műszavak szerkesztésén munkálkodni, a mihez én már hozzá is fogtam, de mivel részszerént hivatalos helyeztetésem üdömnök nagy részét el foglalja, részszerént a kijelölt könyvek birtokában nem jöhettek, osztályom is bőfoglalatú, azért Tek. Titoknok Ur, engedelméért könyörgésemet méltóztassék a m. t. társaság elejében terjeszteni, ha hogy osztályom műszavai beküldése sokkal későbbben történne, mint sem talán a társaság a közjöért buzgókodásában várha ná, vagy a többi, kevesebbet elfoglalva lévő meghívottak azt tehetik.”

Közben katonai felsőbb parancsnokságai is okoznak nehézséget e munkája gyors elvégzésében. 1832. augusztus 18-án jelenti a Társaságnak, hogy nem jelenhetik meg személyesen a legközelebbi nagygyűlésen, mert kérését szabadság iránt, a budai főhadparancsnokság elutasította

⁷ Bitnicz Lajos (1790–1871) bölcész, nyelvtudós, szombathelyi kanonok majd c. püspök. Részt vett az Akadémia szervezésében s az igazgatótanács tagja lett.

Győry Sándor (1795–1890). Kiváló mérnök szakember volt. Országos építészeti igazgató. Az Akadémia 1832-ben választotta lev. s ugyanebben az évben még rendes tagjává. Sok értékes tanulmányt írt a műszavakról.

Ikafalvi Baricz (Baritz) György (1779–1840). A mérnöki akadémiát Bécsben végezte, 1805-ben belépett a hadmérnöki karba. A napoleoni háborúkban értékes munkásságával tűnt ki. Mint őrnagy Zarának volt erődítési igazgatója. Az Akadémia 1832-ben lev. tagjává választotta.

⁸ Akad. Kézirattár M. Nyelv. 20. 23.

azzal az indokolással (ami az akkori, tudományos dolgok iránt közönyös és érzéketlen katonai felfogásra jellemző) ... „hogyan én figyelmemet inkább az általam lévő nevelőintézetre, mint más litteraturai dolgozó-sokra fordítanám”⁹

A Tudós Társaság akkori katona tagjai közül a leglelkesebben Kiss Károly karolta fel a magyar katonai műszavak ügyét. Rendkívül szorgalmas és buzgó író-katona volt. Érdemesnek tartom hosszú életének fontosabb mozzanatait ismertetni. 1793. augusztus 12-én született Budán. A katonaélethez érzett hivatást, belépett a nagyváradi Máriássy, 37. sz. gyalogezredbe s a napoleoni háborúk második felének hadműveleteiben részt vett. A nagy háború elcsendesedése után ezredével Galíciába került s itt Lembergben ismerkedett meg az ezredében szolgáló Szontagh Gusztávval, aki akkor már neves író, bölcsész volt. Általa összeköttetésbe került korunknak nevezetesebb íróival tudósaival s azokkal, — a Kisfaludyakkal, Virág Benedekkel, Döbrentei Gáborral, Vörösmartyval, Bajzával való kapcsolata szorosabbá vált, amikor 1824 végén Budára került. Innen, már mint főhadnagy, ezredével Nagyváradra ment s 1829-ben az ezrede katonai nevelőiskolájának vezetését bízták rá. Már eddig is sok értékes történeti, főleg a napoleoni háborúk hadieseményeit ismertető értekezése jelent meg az akkori tudományos folyóiratokban. Az Akadémia 1831 februárjában levelező tagjai sorába iktatta, 1840 szeptemberében megválasztották rendes taggá. 1842. óta a Kisfaludi Társaság tagjai is volt.

Kapitányi ranggal 1833-ban visszakerült ezredéhez Galíciába. De az idegen környezetben nem érezte jól magát, visszavágyott magyar tudós barátai körébe. 1837-ben kérte nyugállományba helyezését s Pestre költözött. Most már zavartalanul részt vehetett az akkori magyar irodalmi és tudományos életben s buzgó munkatársa lett a Tudós Társaságnak. Mint akkor már ismert katona tudóst, 1845-ben megbízták a magyar gyalog polgári őrhad szervezésével, később pedig, 1848-ban a budai főhadparancsnokság rendelkezésére őrnagyi rangban dolgozott a nemzeti őrsereg felállításán. Az ő indítványára nevezték el ezt a csapatot honvéd-nek. Az elnevezést Kisfaludy Károly egyik régebbi verséből vette át s adott neki ezzel határozottabb jelentőséget annyira, hogy ez a katonai műszó mai napig is megmaradt. Alezredessé előléptették, 1848-ban s mint ezredes ő lett a magyar katonai nevelés felügyelője. A szabadsárharc után 10 évi aradi várfogságra ítélték, de ebből egy év után, 1850-ben kiszabadult. Élete további éveit Pesten töltötte tudományos és irodalmi munkássággal s 1866. február 17-én halt meg. Sok érdekes harctéri eseményleírást írt, melyeket az Uránia, Tudományos Gyűjtemények, Felsőmagyarországi Minerva s az Egyetemes Magyar Enciklopédia szívesen közöltek. Az Uránia 1841. évfolyamában közzétett hadtudományi aforizmái mélyen gondolkodó katonalélektani megfigyeléseit írja le.

Meleg kapcsolatot tartott fenn állandóan ezredtársával, a tudós Szontagh Gusztávval, együtt dolgozták ki a Matematikai Műszótárban megjelent katonai műszavak gyűjteményét és főleg az ő fáradozásának

⁹ Levele id. h. 112/1832.

eredményeképpen 1843-ban megjelent Hadi Műszótár.¹⁰ Kiss Károly az említett, 1831. október 10-én a Tudós Társaság titkárához küldött jelentésében felsorolja 12 értekezését, amelyek közül 7 a Tudományos Gyűjtemény 1825–29. évfolyamaiban, 5 pedig a Felsőmagyarországi Minerva folyóirat 1825–31. évfolyamaiban látott napvilágot. E tizenkét, rövidebb-hosszabb értekezéséből megállapíthatjuk, hogy Kiss nemcsak kevésbé jelentős, inkább népszerűsítő jellegű cikkeket is írt a katonai életből, mint pl. „Magyar alvitézek hőstettei, Apró Haditörténetek, Apróharc” ... hanem komoly hadtörténeti kérdések is foglalkoztatták. Leírja Palota, Kőszeg, Nagyvárad várainak történetét, néhány napoleonkorabeli harcjelenetet, és érdekelte őt „Az ó- és újkori csatarend” kérdése is. Ha ezeket a munkáit elolvassuk, meghatározhatjuk Kiss helyét és jelentőségét a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében. Értekezéseit folyamatos, jó — persze az akkori ízlésnek megfelelő ma már kissé elavult, dagályosnak hangzó — magyar nyelven írta. Hellyel-közzel érezni néha, hogy nehézségei vannak — különösen a várépítés és egyéb műszaki dolgok francia kifejezéseinek helyes tolmácsolásában, de vagy körülírással, vagy új műszavak alkotásával végül mégis helyesen, értelmehez híven alkalmazza azokat.

1831-től kezdve teljes odaadással fogott hozzá a helyes magyar katonai műszavak megalkotásához s a Tudós Társaság terveinek megvalósításához e téren. Említett „A hadiszótárhoz”, Szontagh Gusztávval együtt szerkesztett, ezernél több műszóból, illetve francia és német műszavakból álló kéziratát a matematikai osztály beolvasztotta a Matematikai műszótárba, de sokat kihagyott belőlük. A szótár első, főrészebe besorolt műszavak közül néhány érdekesebbet említek meg. Hogy a Műszótár a Tudós Társaság szándéka szerint csupán előmunkálat és egy része lett volna a készülő általános nagy magyar szótárnak, mutatja az is, hogy a felsorolt idegen műszavakra talált magyar kifejezés után odaírták az illetőnek nevét, aki azt beküldte. Ezzel tehát alkalmat akartak adni, hogy bárki más is hozzászólhasson s a megnevezettekkel eszmecserét folytathasson egy-egy műszó felett.

A Batterie szóról ezt olvassuk: Batterie (mint ágyúhely), tüzgát (mint ágyúsor), tüztelep — kis Ágyútanya, Jelenkor — Üteg—Szontagh, Pattantyú—Baritz.¹¹

Ezekből a kifejezésekből csak a Szontaghtól alkotott „üteg” maradt meg a mai napig is.

Bresche: rézs — Jelenkor, romnyílás, romrész — Kiss, Réstöret — Szontagh, törés — Baritz.

A Citadella elnevezésre mindenki a fellegvárat javasolta.

Flanquieren: Oldalazni — Szontagh. Frontangriff: Homloktámadás — Szontagh.

¹⁰ *Iglói Szontagh Gusztáv (1793–1858)*. 1813-ban belépett a 37. sz. nagyváradai Máriássy gyalogezredbe, a napoleoni háborúk utolsó éveit végigharcolta s mint gránátos kapitány ment 1837-ben nyugállományba. 1832-ben az Akadémia levelező tagja, 1839-ben a bölcsészeti szakosztályban rendes tag. Neves bölcsész, sok ilyen tárgyú és kritikai cikk érdemes szerzője.

¹¹ *Kiss Károly* részletes életrását lásd Szinnyi József: *Magyar Írók Élete és Munkái*. VI. k. 353–8. old. Szontaghtét u. o. XIII. k. 1072. old.

¹² Jelenkor politikai hírlap. Széchenyi alapította 1832. Szerkesztője a nyelv-újító Helmezy Mihály.

Glacis és esplanade: Váralja, Várkültér — Kiss.

Lafette: Ágyúszekér — Baritz.

Pionier: Árokásó — Kiss. Táborutász — Baricz.

Protze: Böröcz—Kiss. Taliga, vontató — Baritz.

Spanicher Reiter: spanyol tövis — Kiss. Sulyomsorompó — Baritz

Wagenburg: Szekérvár — Kiss.

A szótár Toldalék részében a Kiss Károly szerkesztette puskaalkat-részekről szóló magyarosított kifejezések nagyon jók, megfelelők, leg-többje ma is megmaradt, mint pl. tusanyak, fegyvercső. De találunk néhány erőltetett magyarítást is amit az egészséges gyakorlat később kiküszöbölt. Így pl. a puskacső végén lévő kis célgömböt, amit légynek is szoktak nevezni a német Mücke-ből, így fordítja: légy, büty, cél-bütykő.

A Toldalék második része, amelyet Szontagh állított össze igen sok nyakatekert, erőltetett kifejezést hoz. Néhány példa:

Verhau; rigya, fatorlat. Bayonett — szurony. Cartouche — tokmány. Chef des Generalstabes — tábornokfő. Feldmarschalleutnant — osztály-vezér. Feldzeugmeister — tárvezér. Generalmarsch — egyetemi doboló. Generalsturm — egyetemi ostrom. Korporal-szakos. De van sok jó kife-jezése is, például: Pontonbrücke — dereglyehíd. Strategie — hadtudo-mány, Taktik — hadművészet. Tirailleur — puskás. Vedette — tábor-zem, szemlélő.

Megérjük, hogy Kiss, Szontagh és katonatudós társaik semmiképen sem voltak megelégedve azzal a megoldással, hogy a katonai műsza-vakat, mint lényegtelen dolgot kezelték, s a 28 nagy folo íven javasolt ezernél több műszóból sokat nem soroltak be a Matematikai műszó-tárba. Tovább fáradoztak, hogy szerkeztessen a Tudós Társaság egy külön katonai műszótárat. Erre úgy látszik a hajlandóság megvolt. Csatlakozott hozzájuk egy neves katonatudós, Tanárky Sándor őrnagy, akinek 1839-ben tett javaslatát a kis gyűlés február 5-én elfogadta és felszólította, hogy... „annak értelmében a Nagyságod által javaslatba hozott hadtudományi műszótárt illető előleges munkálkodásokhoz hozzá-fogni, azok bevégezte után magát a magyarítást kormányozni s e mun-kálatokat általam a kisgyűlés elébe terjeszteni ne terheltelessék”.¹²

Hogy a társaság ezzel a munkával, illetve annak irányításával nem az, eddig olyan lelkesen és eredményesen dolgozó Kiss Károly századost bízta meg, — annak oka az, hogy ő ezekben az években ezredével Lem-bergben állomásozott. 1835. augusztus 28-án jelenti Lembergől, hogy a nagygyűlésen nem vehet részt, mivel:... „távol kedves honunktól ke-mény hivatalomhoz kötve vagyok”.¹³

Tanárky, munkatársaival nekifeküdt a munkának, de úgy látszik betegeskedni kezdett, kérte Kiss Károlyt, hogy segítsen neki. Kiss ezt szívesen tette, pár évi munka után 1840. január 4-én kénytelen volt közölni a Tudós Társaság titoknokával, hogy átvette ugyan Tanárkytól a katonai műszótár összeállítását, de mivel Tanárky meghalt, visszaküldi azt a Társaságnak. Jelentése teljes szövegében így hangzik:

¹² Kisgyűlési határozat id. h.

¹³ Levele l. h. 53/1835. sz.

Tekintetes magyar tudós társaságnak.

Egyik heti ülése határozatában kötelességévé tette az academia Tanárky Sándor r. tagnak a katonai műszótár kiadhatása véget a leginkább gyakorlatban lévő hadi műszavak összeírását, hogy az aztán betű sorozatban s több másolatban az academia katonai tagjaival a magyarosítás végett közöltessék. Tanárky Sándor meg is kezdette a dolgozatot, de folytatásában súlyos betegsége gátolván, végre engem megkerese, nyújtanék neki abban segéd kezet, mit én örömmel tellyesíték is, s a megkezdett munkát üres óráimban, mint tőlem kitelhe, folytatám. De Tanárky Sándor elhunytával e megkezdett munkálatot, mint csupán őt illetőt, mint csak rábizottat, magamnál többé nem tarthatom már, hanem azt, nehogy ez igen célirányos műszótári tervezet egészen dugába düljön, átnyújtom a tek. társaságnak további rendelkezésre úgy, mint az nálam is a boldog emlékü rendes tag halálakor, félben szakadt.

Budán Január 4. 1840.

Kiss Károly.

Kiss Károly azonban folytatta a munkát s már ugyanazév áprilisában jelenti:

Tekintetes magyar tudós társaságnak.

A hadi műszótár iránti határozatában kimondá a t. Társaság, hogy a magyarosítandó műszavak sorozata mindannyi másolatban azon felosztítás mellett közöltessék br. Lakos, Baricz György és Szontágh Gusztáv tagokkal, hogy igyekezzenek kiki függetlenül e műszavak magyarosításában eljárni s a t.: A t. társaság engem bizván meg Tanárky Sándor r. tag elhunytával a hadi műszótár ideigleni szerkezetével, most szerencsém van a tek. társaságnak az össze sorozott műszavak I-ső részét olly kéreessel átnyújtani, méltóztassék azt addig is, míg a II. rész összeírását bevégezdem, idő nyereség véget ezennel ajánlott formátumban meg határozott számú másolatokban leiratni.

Budán Ápril. 23. 1840.

Kiss Károly.

Kissnek e jelentéséből kitűnik, hogy eddigi munkatársain, Szontághon és Bariczon kívül most már Báró Lakos János tábornokot, aki mint jeles műszaki tiszt a francia háborúban kapta meg a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét s neve, mint a műszaki tudományokban kiváló tudósé, már ismert volt, — is bevonta a Társaság a magyar hadi műszótár szerkesztésébe.¹³ Az a felkérés, amit hozzá intéztek, érdekes azért is, mert megvilágítja azokat a szempontokat, amelyek szükségessé teszik e szótár kiadását.

„Méltóságos Báró, cs. kir. Tábornok Úr!

Azon végből, hogy az academia hadtudományi r. tagja, vagy bár mások által is, időrül időre fordítandó e tudományokbeli munkákban, s műnyelvre nézve bizonyos egyformaság, következetesség és pontosság uralkodjék, valamint másfelül annak tekintetéből, hogy nem kevés katonai műszó fordul elő a közéletben, folyóiratok és újságokban, encyclopediai, történetírási s egyéb könyvekben: s ezekben gyakran nem csak tetemes eltérések, de nem csekély hibák is tapasztalhatók, mert kik e szavakat alkotják, ritkán fogták fel elég világosan a tárgyakat és eszméket, miket kitenni kívántak: óhajthatónak találtattok, hogy e részben is, tudományos és nyelvészeti alapon bizonyos megállapodás történjék. Ez okból az Academia mindenek előtt Tanárky Sándor, és ennek elhunytja után folytatólag Kiss Károly által összeíratta a szükségesebb hadtud. műszavakat, mellőzvéni a ritkábban előfordulókat, valamint azokat, melyek a hadtudománnyal összefüggenek ugyan, de gyakorlatban kézművességbe mennek által, s ennél fogva ugyanis az Academia kézműszótárában találnak majd felvételt.

S ezen összeírás első részének egyik példányát van már szerencsém Méltóságoddal, azon bizodalmas kérelem mellett közölni, méltóztassék az azokra javaslandó magyar kifejezéseket és egyes szavakat, tekintettel a már meglevő vagy épen divatozó magyar szavakra s a nyelv grammaticai tulajdonaira, az üresen hagyott rovatokba bejegyezni; hogy az Academia e dolgozat nyomán bizonyos műkitételekben megállapodván, az ezekből szerkesztendő hadtudományi műszótárt köz használat végett kiadhassa, s meghallgatva majd a róla nyilatkozandó közvéleményt, annak cikkelyeit idővel nagy szótárába is besorozhassa.”

Nemcsak ebben az írásban, de Kiss levelezésében is olvashatjuk, hogy a Tudós Társaságot röviden Académiának is mondták. Hogy mikor cserélte fel nevét a Tudós Társaság Tudományos Akadémiává, az pontosan meg nem állapítható. Az 1845. utáni Évkönyvek már mint a Tudományos Akadémia Évkönyvei láttak napvilágot.

Tanárky elhalálózása nagy veszteség volt a műszótár szerkesztőbizottságának. Szontagh Gusztáv írja Kissnek, Rozsnyóról 1840. január 6-án. ... „Régen nem sajnáltam úgy embert, mint Tanárkyt. Nehezen tudtunk katonai tagot kapni, végre elérjük célunkat, tökéletesen megfelel céljának, — s im elveszítjük.”¹⁴

Még abban az évben újabb veszteség érte a szótárszerkesztő katonai bizottságot. Baricz György műszaki alezredes váratlanul meghalt Zárában 1840. december 27-én. Így most már valóban Kiss Károly végezte el a hadiműszótár szerkesztésének oroszlánrészét. Az Akadémia elnöksége ezt kellően méltányolta is, és 1840. szeptember 16-án kelt levelében értesítette Kisst, hogy a Tanárky elhalálózása folytán megüresedett rendes tagsági helyre őt választotta, annál is inkább, mivel Tanárkyt betegsége alatt már ő helyettesítette s mint... „arra méltó tudóst”... ez a hely megilleti.¹⁵ 1841-ben elfoglalta székét s székfoglaló

¹⁵ Akad. kéziratár 210/1840. sz. levél.

¹⁴ Szontagh levele Akad. Kéziratár. Irodalmi levelek 149. sz. gyűjteményében.

értekezésének tárgya volt: „Mi okozta a francia köztársasági harcz nyereségeit, győzelmeinek mi adott olly hatalmas befolyású sikert?” Ez a munkája csak kéziratban volt meg. Az Akadémia kéziratárában eddig még nem tudtam rábukkanni, pedig a magyar katonai nyelv fejlődéstörténete szempontjából bizonyára értékes munka lehetett.

Az Akadémia tudós katoná tagjait annyira foglalkoztató hadiműszótár végre 1843-ban megjelent.¹⁶ Sajnos, azonban azt kell megállapítanunk, hogy ez a nagy buzgalommal végzett munka, a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében nem foglalhatta el azt a helyet, amelyre hivatva lett volna. A műszakavak szerkesztői még erősen a nyelvújítás hatása alatt állottak s az új katonai műszavakat nem a magyar népi nyelv egészséges talajából vették, hanem erőltetetten készítették, nyakatekert, ma már teljesen érthetetlen műszavakat, bár azt is el kell ismernünk, hogy sok helyes képzésű műkifejezést is honosítottak meg e szótárban. A könyv nyolcadrét alakú, 128 oldalas alakban került ki a Heckenast nyomdából. Két részből áll. Első része 58 oldalon közli a magyar szavak német megfelelő kifejezéseit, a második részben pedig a német szavak pótlására választott magyar műszavakat. Külső címlapja: Hadi Műszótár. Ungarisch-deutsches und deutsch-ungarisches Militär Kunstwörterbuch. Magyar-németül és Német-magyarul. Pest 1843. Kiadja Heckenast Gusztáv.

Belső címlapjainak bal oldalán olvassuk, hogy: ... „veröffentlicht von Karl von Kiss Hauptmann und ord. Mitglied der ung. Akademie” ... közre bocsátja Kiss Károly kapitány, s Magyar Akadémiai rendes tag.”

A mind a két nyelven szerkesztett rövid előszóból kitűnik, hogy az Akadémia ezt az önálló hadiműszótárt is voltaképpen még csak a készülő nagy, akadémiai műszótár előmunkálatának tartja... „Addig is, amíg a magyar akadémiai hadiműszótár a napfényre jövendhet, szükséges egy rövidebb, a közéletben használt műszavakat kicsinyben közrebocsájtani, hogy hasznát vegyék azok, akik hadimunkákkal foglalkoznak és haditestületekkel leveleznek... Egy tudományágban sem érezhető a műszóhiány annyira, mint hadinyelvünkben, ezen annál inkább felakadhatni, mivel tudjuk azt, hogy nemzetünk jelleme és alkotmányos szerkezete hadias volt; hadi nyelvének is kellett tehát lennie, de jobbadán elveszett, magyar nyelvrégiségeink alig tudnak néhányat előmutatni. A feladat tehát egy hadi nyelvet, a tudomány természetéhez alkalmazhatót előteremteni, nem könnyű és sok szorgalmat kíván.”

Legmagyarosabbak azok a kifejezések, amelyek a nép életével kapcsolatos és katonai használatra is alkalmas szavak voltak. De találunk ezeken kívül is nagyon használható és nyelvképzés szempontjából sem kifogásolható műszavakat, amik átmentek a köztudatba s legtöbbször még ma is használhatjuk. Ilyenek az ágyú (álgyú), csatár, derékhad, cselmozgás (Demonstration). Helyesen alkalmazzák a hadi szóval képzett kifejezéseket, pl. hadihajó, hadijáték, hadilábon. De ezeknél az „i” betűt néha elhagyják, s ekkor a műszó erőltetettnek hangzik, pl. hadjog, had-

¹⁶ Hadi Műszótár. Magyar és Németül és Német—Magyarul. Pest 1843. Orsz. Széchenyi Könyvtár 217819. sz.

levéltár stb. Szerepel a szótárban a közvitéz, naposkápjár és sok más, a későbbi magyar katonaságnál használt kifejezés.

Nagyon indokolt volt a későbbi nyelvtudósok kemény bírálata erről a szótárról. Buzás Győző írja: „...nem volt arra szükség, hogy a nyelvújítás hívei az előbbi korszakok tősgyökeres magyar hadi nyelvét teljesen mellőzve ily fajta nyelvfargarásaikkal nyelvünket hosszú időre éléktelenítsék.”¹⁷

Simonyi Zsigmond is helyesen állapítja meg a Háború Szavai c. értekezésében, hogy a sok katonai nyelvi ferdeség oka, hogy ezeknek a törekvéseknek kezdete a nyelvújítás virágkorába esik. Ennek következménye, hogy hemzsegnek a magyartalan kifejezések.¹⁸

Bélteky Kálmán A Katonai Műnyelv c. értekezésében megállapítja, hogy egyes szakok (orvos, ügyvéd, pap) műnyelvét kevesen értik. Ez nem okoz fennakadást, mert ezek a szaktudósok beérik a görög, latin kifejezésekkel... „A katonai nyelv annyiban kivétel, hogy nagyobb rétegre hat... a katonai nyelvben tehát saját nyelvünkön kell, török-szakad, — műszót teremteni.”¹⁹

Hogy az említett nyelvtudományi szakemberek kifogásolták Kiss Károlyék Hadiműszótárát, annak igazolására elég lesz néhány valóban erőltetett, ma már szinte humorosan hangzó értelmetlen műszavat felsorolni. Nem is tudtak meghonosodni katonai nyelvünkben, a magyar katona egészséges nyelvérzéke hamarosan kiküszöbölte azokat. Néhány példa: Futtertornister-abraktorba. Ehrenzeichen-Becsjel. Blockade-bezárgyázat. Colonnenführer-csapadvezénd. Sappe-gátna. Sappeur-gátnász. Stürmer-rohonz. Volontair-szabadoncz. Verpflegung-tápla Naturalverpflegung-termesztményi tápla. Etappenportion-tápalak. Feldschmiedetárvinnye.

Kiss Károly és társai sem voltak megelégedve e munkájukkal. A műszótár végleges megszövegezésénél az Akadémia sok, Kisséktől javasolt műszavat kihagyott. A főtítkárhoz intézett egyik, 1844. okt. 10-én kelt levelében kifogásolja, hogy a kiadott akadémiai zsebszótárban kevés a katonai műszó. Küld tehát „6 füzetkében” egy új kiadás számára szavakat. Csak a legszükségesebbeket, a mindennapi polgári- és hadiéletben előfordulókat küldi. A teljes gyűjtemény... „a készülöben lévő hadiműszótár körébe tartozik.”²⁰

De ez az új, teljes szótár még 1847-ben sem jelent meg, bár Kiss szorgalmasan dolgozott új javaslatain.²¹

Az 1848-ban kezdődő szabadságharc előtti évekből, még egy katonai nyelvtörténeti szempontból érdekes kis könyvről kell megemlékez-nem, amely egy évvel a Hadiműszótár után, azaz 1844-ben jelent meg. Címe: Magyar hadnyelvtan a császári királyi osztriai hadsereg tisztjei számára. Írta Cetz J. es. kir. 62-dik számú Tursky lovag gyalogsorezred-i hadnagy. Pesten 1844. Nyomtatta Trattner-Károlyi.

¹⁷ Közli Terestyáni Ferenc id. m. 136. o.

¹⁸ Simonyi Zsigmond: A háború szavai. Magyar Nyelvőr 1914. évf. IX—X. f. 377. old.

¹⁹ Bélteky Kálmán: A katonai nyelv. Magyar Nyelvőr 1891. évf. 534. old.

²⁰ Kiss levele id. h. 944/294. sz.

²¹ U. o. 10/1847.

A nyolcadrét alakú könyv címlapjának bal oldalán ugyanez a magyar cím olvasható németül. A német nyelvű előszóból megtudjuk, hogy a könyvecske célja a magyar hadiműszavak megismertetése tiszték és tudósok számára, hogy ne legyenek kénytelenek katonai dolgokban parancsnokságokkal és polgári hatóságokkal levelezéseiknél tolmácsra szorulni. Szerző tudja ugyan, hogy munkája fökéletlen, de a Tudományos Akadémia felülvizsgálta, s annak rendes tagja, Kiss Károly kapitány segített neki.

A bevezetés után egy német nyelven ügyesen megírt magyar nyelvtan következik, amely megmagyarázza a magyar nyelv szabályait. Azután öt szakaszba osztja mondanivalóit. I. szakasz: Magyar beszélgetések, szólásmódok, gyakorlati utasítások katonákkal, tiszti szolgákkal stb. való beszélgetésre. II. szakasz. Rövid példák parancsok, katonai utasítások magyar nyelvű megszövegezésére. III. szakasz „Szabálati” darabok, azaz szabályzatok, fegyvertan magyarul. IV. szakasz. Hadelvek és szónoklatok. Ez a szakasz a magyar katonai nyelvtörténet szempontjából különösen érdekes. Kifogástalan fordításban közöl részleteket jeles katonák írásaiból, szónoklataiból. (Caesar, Polybios, Montecuccoli, Turenne, Khevenhüller, II. Frigyes porosz király stb.) A szónoklatok közt főleg a napóleoni háborúk idejéből olvasunk és főleg Napóleonnak katonáihoz a harcok előtt, alatt és után mondott szónoklataiból ügyesen összeválogatott részleteket. A helyes magyar katonai nyelv alkalmazásának egyik példája ebből a szakaszból: Szabatos, helyes magyar átültetések:

80. o. Jól íteld a magad és az ellenség erejét. (Vegetius)

85. o. Megkerülvén az ellenséget egy, vagy mindkét szárnyán, igyekezzünk őt oldalt megtámadni s közepét áttörni. (Napóleon)

89. o. Buzdító beszéd az ellenség közeledésekor: Vitézek! Az ellenség közeledik. Rövidítsük meg útját legalább fél évvel. Hadd találjon bennünket saját földjén; lássa, hogy sem nagyobb erejével, sem gőgje által meg nem rettent. Rajta tehát, Ki, — a határszélre. — Tegyük a háborút az ő országába át, ezáltal már felére győztünk!

Az V. szakasz szolgálati jegyzékek címmel írásbeli példákat ad, hogy miképpen kell rövid jelentéseket, értesítéseket magyar nyelven megfogalmazni, szóval egy rövid magyar katonai irálytan szabályait közli.

A könyv végén 64 oldalon közöl egy német–magyar katonai szótárt. Nem hoz új dolgokat, hiszen a Kiss-féle hadiműszótárból vette át annak anyagát.

Sajnos, a reformkor éveiben nem jelent meg egy komoly hadtudományi és a hadvezetés elméleti kérdéseivel foglalkozó nagyobb szabású munka. Oka ennek talán az, hogy a hosszú francia háborúk ideje alatt kifáradt magyar katonaság soraiban inkább a katonai szolgálat gyakorlati része foglalkoztatta a tehetségesebb írőkatonákat. És akik közülük, főleg műszaki téren értékes munkát folytattak, mint pl. Kőszeghy Mártony Károly, Martonitz András tábornokok, s az akkor európai híró Bólyay János hadmérnökkapitány, kiváló tudományos munkáikat német, vagy latin nyelven írták.²²

²² Vidos Géza: A magyarság szerepe a volt Monarchia műszaki katonai szervezetében. Hadtörténelmi Közlemények 1941. évf.

A magyar polgári hatóságok is szükségét érezték egy magyar katonai műszótárnak. Az Akadémia Kézirattárában találunk egy írást, amelyben Székesfehérvár polgármestere, Miskey Ferenc azzal a kéressel fordul az Akadémiához, hogy küldene nekik egy olyan magyar hadikönyvet, amelyben a városban most felállítandó polgári katonaság számára alkalmas „Magyar Kormányiszavak”, azaz vezényszavak megtalálhatók. Ha pedig ilyen könyv még nem jelent volna meg, kéri az Akadémiát, tűzzön ki jutalmat egy ilyen könyv megszerkesztésére, a Városi tanács szívesen vállalja... „az abból reánk esendő illő részt.”²³

Bár az Akadémia, mint az elmondottakból kitűnik, felkarolta a hadtudomány magyar nyelvkérdésének ügyét, de nem adott akkor még lehetőséget ahhoz, hogy a hadtudomány, hadtörténelem akadémiai tudósai mint egy önálló haditudományi csoportba, vagy osztályba tömörülve, függetlenül a többi osztálytól dolgozhassanak. Eddig a katonai tudományos ügyek, mint hallottuk, a matematikai osztály hatáskörébe tartoztak. Főleg Kiss Károly, mint az Akadémiában a katonai ügyek szakembere érezte azt, hogy ez a tudományág a háttérbe van szorítva. 1846. dec. 17-én érdekes írással fordult az Akadémia Elnökségéhez. Alkalma volt – mint írja – meggyőződni, hogy a matematikai osztály, egyébként érdemes tagjai kiszorították a hadtudomány képviselőit. Ő, mint az Akadémiában a haditudományok képviselője, kénytelen megkérdezni az Elnökséget, hogy a hadtudomány kérdései a Tudós Társaság hatáskörébe tartoznak-é, mert ő is azt tapasztalja, hogy a Társaság nem kíván ezzel foglalkozni. Kérdi tehát, hogy „hajlandó-é a Társaság a hadtudományt a matematikai osztály alól emancipálni, vagy azt hatáskörén kívülinek tartja.”²⁴

Az Akadémia hivatalos választ nem adott erre a felkérésre, de valahogy elsimították az ügyet, mert Kiss Károly és katonatársai tovább is lelkesedéssel dolgoztak a katonai nyelv fejlesztése terén. Bizonyítja ezt Kiss Károlynak egy jelentése, amelyben 1847. május 10-én tesz javaslatot a... „megalapítandó műnyelv” tárgyában.²⁵

Az ügynek nem lett folytatása, s nem is volt szükség, hogy az Akadémia állást foglaljon ehhez a kérdéshez, mert a következő évben meginduló szabadságharc megteremtette az önálló magyar hadsereget s ezzel a katonai nyelv fejlesztésének kérdése a honvédség és nemzetőrség számára hivatalosan kiadott szabályzatok és szolgálati könyvek útján önmagától megoldódott.

²³ Akad. Kézirattár AL. 82/1843.

²⁴ Kiss levele id. h. 312/1846.

²⁵ U. o. AL. 10/1847.